

סוד

מנאר מחיול

מבוא

זה לא סוד שלכולנו יש סודות. סוד יכול להכביד על מי שנושא אותו, ולעומת זאת חשיפה או שיתוף של סוד יכולים להביא לתחושת הקלה. אבל יש סודות שחשיפתם מכבידה, מסוכנת ואפילו לא חוקית. סודות נמצאים בכל תחומי החיים, החל במתכון הסודי של סבתא, הסוד המקצועי של אמא או סוד משפחתי, עבור בסודות הטבע או סוד ההצלחה של מישהו, וכלה באגודות סתרים וסודות מדינה. סודות אישיים יכולים להיות מחלות נפש, בגידה במשפחה, ילדים מחוץ לנישואין, פשע כמו צבירת הון באופן לא חוקי או רצח. מצד שני, סוד יכול להיות פיתוח של טכנולוגיה או מוצר חדש שמעניק יתרון במסחר או בביטחון. הגדרות מילוניות של סוד מתייחסות ל"מידע חשאי שאין לספר לאחרים". המילון הערבי לסאן אלערב (لسان العرب) מאגד נגזרות רבות מהשורש סרר (סר"ר), שברובן ישנם מרכיבים של הסתרה וחשיפה. ההגדרה הראשונה, למשל, מתייחסת למשמעות הסותרת של הסתרה וחשיפה (أسر الشيء: كتمه وأظهره، وهو من الأضداد، سررته، كتمته، سررته: أعلنته), כלומר, משמעות הפועל أسر היא הסתרה (كتم) וחשיפה (أظهر / أعلن).¹

עדיין, קשה להגדיר מהו סוד. קאנט אומר שאף אחד לא יודע מהו סוד,² וכך גם לאונידס דונסקיס (Leonidas Donskis), שרואה בסוד תופעה אמביוולנטית קשה להגדרה. בשבילו "האמביוולנטיות של סודות טמונה בעובדה שהם לעולם אינם שייכים לפרטי או לציבורי [...] הסוד תמיד נמצא בחזית או על גבול הפרטיות, אך לעולם לא יהפוך במאה אחוז לנחלת הכלל".³ מיכאל סלפיאן (Michael Slepian) טוען שהספרות המחקרית בתחום דלה וחסרה מודל ניתוח מספק על הכוונה לשמור סוד.⁴ הקושי להגדיר סוד טמון בעובדה שכל דבר יכול להיות סוד. הספרות המחקרית על סודות וסודיות משתרעת על פני דיסציפלינות רבות: מחקרים פסיכולוגיים וסוציולוגיים עוסקים בשימוש של בני אדם בסודות; מחקרים כלכליים עוסקים בדינמיקה של שמירת סודות ובשיתוף סודות תעשייתיים וכלכליים והשפעתם על הכלכלה והשוק (כלומר, איך להשתמש בסודות לטובת האינטרסים של חברה בשוק תחרותי); מחקרים אחרים מתמקדים בדינמיקה של שמירת סודות ושיתוף סודות ביחסים בין מדינות במערכת בינלאומית בעלת טבע אנרכי; ויש ספרות ענפה על סודות וקידוד בתכנות ובמאגרי מידע.

מאמר זה מבקש לחשוב על המושג "סוד" ועל השלכותיו הפוליטיות דרך דיון באופסימיסט של אמיל חביבי (כותרתו המלאה של הספר בעברית היא האופסימיסט: הכרוניקה המופלאה של היעלמות סעיד אבו אל-נחס אל-מתשאאל). הדיון במאמר הזה יתמקד בשלושה ממדים מרכזיים: הסוד (כלומר התוכן), הסודיות (כלומר הכלי או הדרך לשמירת הסוד), וביטוייה של זהות כפולה. יותר מעשר אפיוזות של סודות אפשר למצוא באופסימיסט, מסיפורים אנקדוטליים עד סודות

שמהווים ציר מרכזי בעלילה. הסוד העיקרי, הפותח את הרומן, נוגע ל"נס המוזר ביותר שנפל בחלקו של בן-אנוש", כשהגיבור פוגש "יצורים מהחלל האינסופי", מה שעשוי לרמוז גם על בית חולים לחולי נפש. המרכזיות של סודות וסודיות ברומן באה לידי ביטוי בתרגום האנגלי, המתייחס לסודות כבר בכותרת (*The Secret Life of Sa'ad, the Ill-fated Pessoptimist*), אף שאינם חלק מהכותרת המקורית בערבית – *الوقائع الغريبة في اختفاء سعيد أبي النحس المتشائل* – שתורגמה במדויק לעברית. אפשר לתלות את ההתייחסות ל"חיייו הסודיים" של סעיד באירועים המוזרים (الوقائع الغريبة) ובתוכן הרומן, אף שהמתרגמת, סלמא ח'דרה ג'יוסי, לא התייחסה לנקודה זו בהקדמתה לגרסה האנגלית. הדיון שלהלן יציג שלוש רמות ניתוח של סודות וסודיות בהקשרים פוליטיים, על סמך קריאה צמודה של קטעים מהרומן וסקירה ספרותית רב-תחומית על סודות וסודיות. ההסתמכות על מקורות פילוסופיים תיאורטיים שאינם בהכרח ספרותיים מבקשת להציע קריאה מורכבת לרומן שכולו סודות (וחשיפתם) בהקשרים של אינטרסים, יחסי כוח והישרדות. לבסוף, קריאה זו של האופטימיסט מציעה הסבר לזהותם של הפלסטינים האזרחים בישראל בשנות השבעים של המאה הקודמת, עת נכתב הרומן. הניתוח במאמר מבוסס על טקסט המקור בערבית, בצירוף ציטוטים מהתרגום העברי של אנטון שמאס.⁵

הבדלה והאחדה

הרומן האופטימיסט, שהתפרסם בשלושה חלקים ביומון "אלג'דיד" בשנים 1972–1974, מספר את קורותיו של סעיד, פלסטיני אזרח ישראל שמנסה לשרוד במציאות שאחרי 1948. סיפורו של סעיד מסופר בשלושה חלקים, שכל אחד מהם נקרא *كتاب* (פתאב – ספר או איגרת): מכתב מהגיבור סעיד לידידו, המשמש כעורך של כתב עת קומוניסטי.⁶ בספר הראשון (*يعد، يوعاد*), סעיד מסביר לחברו שהוא נמצא בחברתם של חייזרים מן החלל החיצון, מסביר את משמעותו של שם המשפחה "אלמתשאאל" (האופטימיסט). מספר איך שרד את המלחמה ב-1948, ונזכר באהבתו הראשונה, יועאד, שאותה פגש בילדותו על הרכבת מעכו לחיפה. סעיד נזכר איך הפך להיות מודיע מטעם ישראל, וכן בפעם הראשונה שיועאד ביקרה את סעיד בביתו בחיפה ובגירושה מישראל.

בספר השני (*باقية*, באקיה), סעיד מכיר את באקיה מהכפר טנטורה (*باقية الطنطورية*) ומתחתן איתה. באקיה מספרת לו סוד על מערה תת-ימית שבה הסתירו הוריה הפליטים תיבה מלאה בזהב ותחמושת. ולא (ولاء), בנם של סעיד ובאקיה, מייסד יחד עם חבריו חוליה סודית ומסתתר במרתף תת-קרקעי בחוף טנטורה. באקיה מנסה לשכנע אותו להיכנע ולהסגיר את עצמו לרשויות, אך לבסוף משנה את דעתה ורצה אל בנה, ושניהם נעלמים מתחת לגלי הים.

הספר השלישי (*يعد الثانية*, יועאד השנייה), מספר איך נכלא סעיד בגין פעילות עוינת (הרמת דגל לבן בחיפה בזמן המלחמה ב-1967), ואיך פגש בכלא סעיד אחר – אחיה של יועאד השנייה. סעיד האחר ויועד השנייה הם בנה ובתה של יועאד הראשונה. סעיד מפסיק את שיתוף הפעולה עם ישראל, אך מוצא את עצמו על קצו של כלונס⁷ גבוה, שממנו לא יירד עוד.

דרך עלילה שמשלבת סגנונות מהספרות הערבית הקלאסית, ה"מקאמאת"⁸ (מקאמאט), סיפורי אלף לילה ולילה, "פליקה ודמנה" וכן ספרות עולמית, הרומן מהווה סיפור מסגרת לחשיפתו של הסוד שמסמל את הסתירה הפנימית בזהותם של הפלסטינים אזרחי ישראל, כפי שהיא באה לידי ביטוי גם בשילוב בין אופטימיזם לפסימיזם בכותרת הרומן. הדו-ממדיות והסתירה הפנימית משולבות בהומור ומשתקפות בשפה, בתוכן ובתמות של הרומן, כפי שאציג להלן בדיון על הסודות והסודיות בו. הרומן הוא אם כן חיפוש אחר הזהות הפלסטינית בישראל בשנות השבעים. החיפוש כולו מתגלם באוצר המוסתר במערה על החוף בכפר טנטורה, שנחרב לאחר שבוצע בו טבח ב-1948. בפרק "כיצד היה סעיד לבעליהם של שני הסודות" מסופר על ליל הכלולות של סעיד ובאקיה, ועל הסוד שהיא חושפת בפניו באותו ערב:

בלילה ההוא שמעתי מפי באקיה דברים ששום חתן לפניי לא שמע בליל כלולותיו, ושום נערה בגילה לא אמרה.

באקיה אמרה: "שמע, בן דודי! אהבתיך! חי ראש אמי וחי ראש אבי שאהוב אהבתיך, ושאוהבך בן דודי. אך לא אהבתי את שעשית כאשר שלחת את האנשים הללו לבקש את ידי מדודי.

ושמע בן דודי! קטינה הנני. צעירה מן הגיל החוקי לנישואין. אך זאת ידעתי, כי יעברו המחוקקים על החוק אם יאבו להגיע למטרה כלשהי. מהי מטרתם אם כן?

תן לי להמשיך, בן דודי, ואל תקטע את דברי. אהבתי אותך עד אשר אהבת אותי. והנה אני אשת חיקך וכלתך, והנה אנו מקימים משפחה.

אתה תקוותי, בן-דודי. ואני ברצוני לשוב לחורבות כפרי טנטורה, לחוף ימה הרועע. במערה בתוך סלע מתחת לפניו ישנה תיבת ברזל מלאה זהב – תכשיטי סבתי ואמי ואחיותי ותכשיטי שלי, תיבה שהוסתרה שם על-ידי אבי ודבר קיומה הובא לידיעתנו על מנת שיפקדנה כל נזק מאיתנו. וממך אני רוצה, בן-דודי, שתסדיר לנו דרך לשוב לחוף טנטורה בהיחבא, או שתסדיר לך דרך לשוב לשם יחידי לשלוח את התיבה ממקום המסתור שבו היא שרויה, וכך תאפשר לנו תכולתה לוותר על מה שאתה שרוי בו. ואין אני חפצה שיוולדו ילדי עקומי-גו. מיום שעמדתי על דעתי איני נושמת זולת אוויר החירות!"

ואני, בשומעי את דבריה, כמעט נעתקה נשמת. הטיתי אוזן לנערה שדיברה בתעווה

في تلك الليلة سمعت من باقية ما لم يسمعه عريس ليلة الدخلة، وما لم يسمعه عن صبية في عمرها.

قالت باقية: اسمع، يا ابن عمي! أحببتك! فبرأس أمي وبرأس أبي أحببتك. واني أحبك يا ابن عمي. ولكنني ما أحببتك تبعث بهؤلاء الناس يطلبون يدي من خالي.

واسمع يا ابن عمي! صغيرة أنا. أصغر من السن القانوني للزواج. ولكنني أعرف أن واضعي القانون يتجاوزونه حين تكون لهم من وراء ذلك مآرب أخرى. فما هي مآربهم؟

دعني أتكلم، يا ابن عمي، ولا تقاطعني.

ظلمت أحبك حتى أحببتني. وها أنا عروسك، شريكة حياتك. ها نحن نعلم بيتاً واحداً.

أصبحت أملي، يا ابن عمي. وأنا أريد العودة الى خرائب قرنتي الطنطورة، الى شاطئ بحرها الساكن. ففي كهف في صخرة تحت سطحه يسكن صندوق حديدي، مليء بذهب كثير، مصوغات جدتي ووالدتي واخوانتي ومصوغاتي، وضعه والدنا هناك، وأخفاه، وأعلمنا بأمره حتى يلتجئ اليه كل محتاج منا اليه.

أريدك، يا ابن عمي، أن تتدبر أمرنا حتى نعود الى شاطئ الطنطورة، خلسة، أو أن تعود وحدك، فتنشل الصندوق من مخبأه، فيغنيانا ما فيه عما أنت فيه. وأنا لا أريد لأولادي أن يولدوا محدودبين. لقد تعودت ألا أتنفس إلا بحرية يا ابن عمي!

وكنت لا أكاد أتنفس وأنا أستمع إليها، الى هذه الصبية

אשר גרמה לי לשים זמם לפי פן יברח לבי ממקומו.

ועד שלא הגיעה למקום זה בסיפורה נתחווה לי אותה אמת שאי-ידיעתה עורר בי תמיד השתאות על ידידיך, מכובדיי, הניצבים כאריות פנים אל פנים מול השלטון רב-העוצמה, ואינם חוששים מפני איש גדול, אף שהוא נמוך קומה, למרות שאין להם פרוטה לפרטה.

חשפתי את סודכם, מורי ורבי! לכל אחד מכם, אם כן, תיבת ברזל בטנטורה שלו, מקום שבו הסתיר אביו את אוצר הזהב שלו.

ועד שחלחלה בלבי הידיעה שבאמצעות האוצר הזה הייתי לאחד מכם בלא שתדעו דבר על אודותיי, נגולה מעל לבי דאגה גדולה.

והדבר שהפליאני ביותר אודותיכם הוא שעלה בידכם להצפין את דבר הסוד הזה, אף שסוד נפוץ הוא בקרב אלפים, או אף עשרות אלפים מכם. על כן אמרתי בנפשי: אם הצליחו הם בכך כיצד לא אצליח אני, מה עוד שסודי אינו סוד שלושה כי אם שניים, באקיה ואנוכי?

על כן קמתי אל באקיה להרגיעה בדבר נאמנותי ובדבר גבריותי, והתחלתי מוזג דמעותיה בדמעותיי, שערובה טובה היא לנישואין מהתמזגות הדם בעורקי הבנים, עד אשר נרגעה ושקט לבה והפכה לאשת חיקי.

ומני אותו לילה אני מכנה את עצמי "בעל שני הסודות": סודי אני וסודכם שלכם. אשר לסודכם – הרגיע את חששותיי. אשר לסודה – הפחידני עד מאד.¹¹

تتكلم بجرأة جعلتني أطبق فمي حتى أحفظ قلبي في مكانه.

فلما بلغت هذا البلغ من حديثها ظهرت لي الحقيقة التي كان جهلي بها يثير عجبي من أصحابك، يا محترم، كيف يستأسدون على السلطنة الجبارة، ولا يهولهم رجل كبير حتى ولو لم يكن قصير قامة، مع أنهم لا يملكون شروى نقيير.

أدركت سرّكم، يا أستاذ! فكل واحد منكم، إذن، لديه صندوق حديدي، في طنطורתته، حيث أخفى والده كنزّه الذهبي.

فلما أدركت أنني، بهذا الكنز، أصبحت واحدًا منكم دون أن تعلموا من أمري شيئًا، انشال همّ عن صدري.

وأعجب ما أعجبنى منكم أنكم قدرتم على إخفاء هذا السرّ، على الرّغم من أنّه سرّ شائع بين الألوّف، بل عشرات الألوّف منكم. فقلت في نفسي: إذا استطاعوا ذلك فكيف لا أستطيعه وسرّي لم يتجاوز الاثنين، باقية وأنا؟

فقلت الى باقية أطمئنها على أمانتي، وعلى رجوليتي، وأخذت أمزج دموعها بدموعي، وهو أضمن للزواج حتى من امتزاج الدم في عروق البنين، حتى هدأت واطمأنت وأصبحت شريكة حياتي.

ومنذ تلك الليلة رحلت القبة نفسي بذوي السرّين: سرّي وسرّكم. أما معرفتي بسرّكم فقد خففتني. وأما معرفتي بسرّ باقية فقد أخافتني.¹⁰

משמעותו של הסוד בלטינית – secretum – הוא הפרדה.¹² נחיצותו של הסוד נולדת מההפרדה הראשונית בין אלים לבני אדם.¹³ אצל דרידה, לעומת זאת, סודות מקושרים עם חברות. בשביל דרידה "חברות מוסרית דורשת ביטחון (confidence) אבסולוטי בכך ששני אנשים יכולים לגלות זה לזה לא רק את התרשמויותיהם, אבל גם את שיפוטיהם הסודיים".¹⁴ דרידה מסתמך על קאנט, ומסביר שלחברות אמיתית יש משמעות פוליטית חשובה, משום שחברים אמיתיים יכולים לשתף זה את זה בדעותיהם בנוגע לממשל, דת וכו'. התוצאה היא ש"סוד תמיד מייצר שלושה תפקידים: השומר, העד, והמודר" [excluded].¹⁵ במחקר על אגודות סתרים (secret societies) זיהה הסוציולוג גאורג זימל (Simmel) את הממד המאגד של סוד המשותף לקבוצה של יחידים. סוד הובן כ"הסתרה שיש לה מטרה, [...] אלמנט מבני של הקבוצה שהופך למאחד [...] לסוד יש

קיטוב כפול: הבדלה והאחדה. הסוד מבנה את הקבוצה לפי עקרון ההכלה וההדרה, וחוצץ בין אלה שיש להם גישה לידע מסוים לבין אלה שאינם מודעים למה שאיננו נגיש להם".¹⁶

לסוד שבאקיה מספרת לבן זוגה הטרי יש אפקט כפול של האחדה והבדלה. ראשית, הסוד שהיא ירשה ממשפחתה, המתגלה באופן סימבולי בליל הכלולות, מאחד ומגבש את היחסים ביניהם. הסוד, שהפתיע את סעיד, יצר יחידה מאוחדת של תא משפחתי (ظللت أحبك حتى أحببتي. وها أنا عروسك، شريكة حياتك. ها نحن نَعْمَرُ بَيْتًا واحدًا; "אהבתי אותך עד אשר אהבת אותי. והנה אני אשת חיקך וכלתך, והנה אנו מקימים משפחה"), ומבסס את הנדבך הראשון בנישואיהם: אהבתם המשותפת היא נקודת ההתחלה. בעקבותיה היא הופכת לכלתו, ויחד הם הופכים לשותפים לחיים ובבניית בית אחד. המשמעות הראשונה והמילולית של נَعْمَرُ בَيْتًا היא בניית בית, אך לצירוף יש משמעות נוספת: המילה נَعْمَر מתייחסת גם לאריכות ימים, כלומר להמשכיות, בעוד בית משמעותו גם "משפחה". לאחר מכן, באקיה חושפת מה האינטרס שלה בנישואיה עם סעיד: לחזור לכפרה כדי למצוא את האוצר המשפחתי שאביה הטמין בו (أصبحت أملي، يا ابن عمي. وأنا أريد العودة الى خرائب قريتي الطنطورة; "אתה תקוותי, בן-דודי. ואני ברצוני לשוב לחורבות כפרי טנטורה"). המטמון הזה אמור להציל אותם מחרפת שיתוף הפעולה של סעיד עם הממסד הישראלי (فتنتشل الصندوق من مخبأ، فيغنيينا ما فيه عَمَّا أنت فيه; "לשלול את התיבה ממקום המסתור שבו היא שרויה, וכך תאפשר לנו תכולתה לוותר על מה שאתה שרוי בו"). המשפט הבא של באקיה מתקשר לממד המשפחתי שאיתו פתחה את השיחה, ומתקשר ישירות לערכי החירות והחופש שלאורם היא רוצה לגדל את ילדיה (وأنا لا أريد لأولادي أن يولدوا محدوديين. لقد تعودت ألا أتفلس إلا بحرية يا ابن عمي!; "ואין אני חפצה שיוולדו ילדיי עקומי-גו. מיום שעמדתי על דעתי איני נושמת זולת אוויר החירות!"). סעיד, שמקשיב לבאקיה בהשתאות, מבין את הקשר בין הקמת המשפחה להיבט הפלסטיני הקולקטיבי. רק לאחר שהבטיח את נאמנותו לסודם הוא "מוכיח את גבריותו" (فقتت الى باقية أطمئنتها على أمانتي، وعلى رجوليتي; "על כן קמתי אל באקיה להרגיעה בדבר נאמנותי ובדבר גבריותי"). סדר הדברים כאן איננו מקרי, ותואם את ההיררכיה של הדברים כפי שקבעה אותם באקיה. במילים אחרות, ליל הכלולות הוא הרגע שבו נוצרת משפחה חדשה, ברית חדשה המאחדת בין בני הזוג. הזיווג הפיזי-מיני ביניהם מבטיח את ההמשכיות הפיזית על ידי הולדת צאצאים. אולם עוד לפני שנוצרת הזוגיות הפיזית מציבה באקיה תנאי מקדים חדש, הקשור לסוד המשפחתי שאמור להבטיח את ההמשכיות האפיסטמית שלהם דרך ערכים של גאווה לאומית, חירות וזהות. בליל הכלולות של סעיד ובאקיה נוצרה המשפחה הפיזית, אך גם הסיפור המאגד שלה, שהוא סיפור פלסטיני.

החיבור של הפיזי והאפיסטמי בספרות הפלסטינית איננו ייחודי לאמיל חביבי; זהו שיח שהתפתח בעקבות המלחמה ב-1967, שבה כבשה ישראל את מה שנותר מפלסטין ההיסטורית (כלומר פלסטין הפיזית), וכל שנותר הוא הידע, הייצוג וההיסטוריה – פלסטין האפיסטמית, שאינטלקטואלים פלסטינים רבים התייחסו אליה במה שניתן לכנות "אימת הנשייה". אימת הנשייה מתייחסת למחיקה האפיסטמית של הקיום והזהות הפלסטיניים, ואפשר לזהותה ברומנים של ע'סאן כנפאני, אנטון שמאס ואחרים, בתמות על גניאלוגיה, הורות וסודות משפחתיים.¹⁷

הבנה זו של היחס בין הפיזי לאפיסטמי יכולה להסביר את המשפט הבא של סעיד (وأخذت أمزج دموعها بدموعي، وهو أضمن للزواج حتى من امتزاج الدم في عروق البنين، حتى هدأت واطمأنت وأصبحت شريكة حياتي); "והתחלתי מוזג דמעותיה בדמעותי, שערוכה טובה היא לנישואין מהתמזגות הדם בעורקי הבנים, עד אשר נרגעה ושקט לבה והפכה לאשת חיקי". התמזגות דמעותיהם של סעיד ובאקיה (סעיד בעקבות הגילוי הגדול שלו באותו ערב, ובאקיה בעקבות איבוד בתוליה) חשובה יותר מהתמזגות הדם בעורקי ילדיהם. בהקשר זה מעניין להזכיר שתי משמעותות קשורות של השורש سرר בערבית, שממנו נגזרת המילה سر (סוד). הראשון משמעותו קיום יחסי מין (والسر: النكاح؛ لأنه يكتُم), משום שהם מוסתרים וחסויים, אבל חשובה יותר היא המשמעות השנייה, הקשורה לחבל הטבור (والسرُّ والسرُّ: ما يتعلَّق من سُرة المولود فيقطع [...]) ופיל: السرُّ ما قُطِعَ منه فذهب. والسرَّة: ما بقي). קשר זה בין ההמשכיות הגנטית לבין הסיפור האפיסטמי ניכר בנובלה של ע'סאן כנפאני "השיבה לחיפה", המספרת על תינוק פלסטיני שנשכח בחיפה בעת גירוש תושבי העיר הפלסטינים ב-1948, אומץ בידי משפחה יהודית-ישראלית, ונפגש עם הוריו הביולוגיים רק אחרי המלחמה ב-1967.¹⁸ עם התמזגות הדמעות והסודות יכול סעיד להכריז שבאקיה הפכה להיות שותפתו לחיים (حتى هدأت واطمأنت وأصبحت شريكة حياتي); "עד אשר נרגעה ושקט לבה והפכה לאשת חיקי".

מוטיב המערה ברומן חשוב להבנת סודות ולהבחנה חשובה בין סוד לסודיות. ראשית, מערות דומות לסודות משום שהן נסתרות. בשפה האנגלית המילה crypt מקשרת בין מערה לסוד או לקוד. יתרה מזו, המערה מייצגת הן את ממד הסוד, כלומר המידע שנשמר, והן את ממד הסודיות, כלומר האמצעי לשימורו וניהולו של הסוד. סודיות היא אם כך התהליך החברתי של הסוד. כפי שאומרת אן דופורמנטל (Dufourmantelle), "יש לנו נטייה חזקה מדי להתבלבל בין הדלת המזוינת לבין מה שיש מאחוריה".¹⁹ תיבת הזהב והתחמושת המוסתרת בתוך המערה הן הסוד שמוסתר במערה החבויה.

מוטיב המערה קשור לממד נוסף של סודיות ברומן. לפי זימל, סודיות היא "אחד ההישגים הגדולים של האנושות [...] משום שטמונה בה כביכול הבטחה לעולם שני לצד העולם הממשי" ומושפעת ממנו במידה רבה.²⁰ ליטל לוי, המנתחת את מוטיב המערה ברומנים פלסטיניים (האופסימיסט לאמיל חביבי, ערבסקות לאנטון שמאס ובאב אלשמס לאליאס ח'ורי, אף שאיננו פלסטיני), מגיעה למסקנה שהמערה מסמלת "מרחב פלסטיני אלטרנטיבי" שיכול לייצג את העבר, את התקווה לעתיד טוב יותר או את המודעות העצמית.²¹ הסודות הפלסטיניים השומרים על העבר הם אפוא ערובה להמשכיות פיזית ואפיסטמית. האוצר יכול לקיים את האנשים, והסיפור יכול לאחד אותם.²²

סודות, אם כן, מרכזיים לזהות,²³ וסודות משפחתיים הם בעת ובעונה אחת גורם מאגד היוצר זהות משפחתית ושומר על המשכיותה לדורות, וגורם שמגן על המשפחה מפני שליטה או התערבות חיצונית.²⁴ החיבור של חביבי בין גילוי הסוד המשפחתי בערב הכלולות ובין הגאווה הלאומית קשור קשר הדוק לנושא הזהות,²⁵ וליתר דיוק לממד ההבדלה. הסוד המשפחתי מגדיר את גבולות השייכות למשפחה – מי חלק ממנה וחשוף לסוד המאגד, ומי איננו חלק ממנה ולכן אין לו גישה

לסוד. הסוד המשפחתי באופסימיסט הוא אלגוריה ללאום. הסוד השני של סעיד הוא הבנת כוח של הסוד. גם קייל ויינברג עומד על הקשר בין זהות לסודיות:

...sought amidst extraterrestrial sorties, subterranean catacombs, and the sea, is the very possibility of secrecy itself. It is his discovery that identity need not always be sanctioned, avowed, or remain entirely the same. This resistant secrecy takes shape alternatively as buried treasure, flight, lies, and literature. Through parodic and critical gestures, the novel offers a complex message about compromised identities, and the necessity of secrecy and subterfuge under a state of occupation.²⁶

כדי לשמור מידע בסוד צריך לדעת גם מהו המידע שרוצים לשמור לעצמנו, וגם לוודא שהאחרים אינם יודעים אותו.²⁷ במילים אחרות, סעיד מגלה שסוד הוא פוליטי,²⁸ וכפועל יוצא מכך יש לו קשר הדוק ליחסי כוח. רוס צ'יימברס טוען כי "אלה שמחזיקים [בסוד ובכוח] נמצאים בעמדה שבה הם יכולים להשתמש למטרותיהם ברצון [של אלה שאינם יודעים את הסוד] לדעת, או להפיץ כל מיני מיסטיפיקציות (במקרה של אלה שלא מודעים)".²⁹ ההפתעה והפליאה של סעיד המגלה את כוחה של הסודיות טמונות בדיוק בנקודה הזאת: הבנת סודו של הכוח וכוחו של הסוד הפכו אותו מחסר כול שנאלץ לשרת את הממסד כדי לשרוד לאדם שיכול לתמרן את מבנה הכוח לטובתו. בהמשך הרומן סעיד בוחן זאת מול הפיקוח של "האיש הגדול" (פרפרזה אינטרטקסטואלית לאח הגדול ב-1984 של ג'ורג' אורוול), שאינו מצליח לחשוף את סודותיו של סעיד, לא את מפגשיו עם החיזורים בעכו וגם לא את הסוד המשפחתי של התיבה הטמונה בחוף טנטורה.

דונסקיס כותב בהקשר הפוליטי, ומקשר סודות לכוח בצורות ואופנים שונים: "הסוד הוא עניין של כוח, הן במובן האינקלוסיבי הן במובן האקסקלוסיבי. הסוד תמיד חושף את עצמו כאספקט קריטי של כוח [...] שמירה בסוד – משאלות של בחינה באוניברסיטה עד לפרטי חשבון הבנק – היא עניין של העצמת האינדיבידואל וההגשמה העצמית שלו או שלה".³⁰ לסוד המשפחתי שסיפרה באקיה לסעיד הייתה תוצאה מעצימה. ראשית, גילוי יצר סוד משפחתי חדש שהידק את היחסים ביניהם. אולם חשובה מכך היא ההעצמה הלאומית של סעיד, שהרגיש והתנהל עד כה כפרט בודד וחסר תמיכה. כמי שעסק בגילויים ובחשיפתם של סודות כמשתף פעולה עם הממסד הישראלי, הוא מבין כעת שיחסי הכוח התהפכו, ומבין את סודם של הקומוניסטים, כמו ידידו עורך המגזין (فلمًا أدركت أنني، بهذا الكنز، أصبحت واحدا منكم). ברגע שסעיד מבין את כוחם של הקומוניסטים "הניצבים כאריות פנים אל פנים מול השלטון רב-העוצמה" (يستأسدون على السُلطة الجبارة), הוא הופך להיות כמוהם – עשוי ללא חת.

הסודיות מעניקה למחזיק בסוד הרגשה של בעלות על נכס ומעמד מיוחד של כוח.³¹ ערכו של הסוד עולה על הערך החומרי של תוכנו, כלומר הפרטים על קיומו של אוצר במערה בחוף טנטורה. הערך החשוב ביותר טמון בזהות הלאומית והקולקטיבית של סעיד, שמרגע זה מתחיל

לדבר "פלסטינית". מעניין להזכיר כאן שחלקו השלישי של הרומן מייצג שינוי מגמה בשיח הפלסטיני, עם המפגש בין סעיד האופסימיסט לסעיד השני, בנה של יועאד, שהוא פידיאי פלסטיני שיוצא למלחמה.³²

בליל הכלולות של סעיד ובאקיה, מוצג באופן ישיר השינוי באופן שבו מבין סעיד את המציאות הפוליטית סביבו ואת כוחם של סודות לנווט בתוכה. כמו בכל הסודות, אצל סעיד, שמירת הסוד היא החלטה מודעת, כדבריה של סוזן קרסמן, "עלינו ליצור משהו בתור סוד כדי שנוכל להיות מודעים לצורך להסתיר אותו".³³ סלפיאן מגדיר סודיות ככוונה (intention) להסתיר מידע.³⁴ אולם מדוע שתהיה כוונה להסתיר מידע?

תגובה לפיקוח

בערב הכלולות של סעיד ובאקיה, סעיד מגלה שכדי לשרוד כפלסטיני בישראל ולהתגונן מפני התערבות חיצונית ומחיקה יש לשמר את הסיפור המשפחתי, שהוא אלגוריה לסיפור הלאומי.³⁵ באקיה, שמשמעות שמה הוא "זו שנשארתי", ירשה את הסוד ממשפחתה יחד עם ההבנה שצריך להעביר אותו הלאה לדורות הבאים. לכן היא מגלה את הסוד לבנם ולאא, שמשמעות שמו היא "נאמנות". כך נוצר מצב שבו האם, שניחנה במודעות לאומית חזקה, משתפת את הסוד המשפחתי עם בנה. בעקבות זאת נוצרה אצל ולאא סתירה פנימית קשה מנשוא, ולבסוף הוא וחבריו מקימים יחד תא התנגדות כדי להילחם בישראל. כשהפעילות הפוליטית של הבן נחשפת, הוא מסתתר במרתף של אחד הבתים הנטושים בטנטורה, מוקף במשטרה, שהביאה את סעיד ובאקיה כדי שינסו לשכנע אותו לצאת ממקום המסתור ולהיכנע. באקיה קוראת אל בנה:

- ولاء يا ولدي، الق سلاحك واخرج!
 - يا امرأة، يا التي جئت معهم، الى أين أخرج؟
 - الى الفضاء الرَّحْب يا بني. كهفك ضيق، مسدود كهفك. وسوف تختنق فيه.
 - أختنق؟.. أتيت الى هذا الكهف كي أتنفس بحرية. مرة واحدة أتنفس بحرية!
 في المهدي حبستم عويلي. فلما درجت أبحث عن النطق في كلامكم، فلم أسمع سوى الهمس.
 في المدرسة حذرتوني: احترس بكلامك! فلما أخبرتك بأنّ معلمي صديقي، همستم: لعله عين عليك! ولما سمعت حكاية الطنطورة، فلعنتم، همستم في أذني: احترس بكلامك!
 فلما لعنوني:

שקט שרר. עד אשר קראה לו שוב: "וולא' בני, היכנע וצא!"
 "אשה, את שבאת איתם, לאן אצא?"
 "לאוויר הפתוח, בני. המערה שלך צרה וחסומה. אתה עלול להיחנק בתוכה."
 "להיחנק?... באתי למערה זו כדי לנשום בחופשיות. פעם אחת לנשום בחופשיות! בעריסה החנקתם את בכיי, וכשגדלתי וכריתי לכם אוזן לא שמעתי זולת לחישות. בבית הספר הזהרתם אותי: 'היזהר בלשונך!' סיפרתי לכם כי המורה שלי ידידי הוא, לחשתם: 'אולי הוא בולש אחריך!' וכשהגיע לאוזני סיפור טנטורה

וקיללתי אותם לחשתם: היזהר בלשונך!
 קיללו אותי – 'היזהר בלשונך!' כינסתי את
 ידידי כדי להכריז על שביתה, וגם הם אמרו
 לי: 'היזהר בלשונך!' ובבוקר אמרה לי אמא:
 'אתה מדבר בשנתך, היזהר בלשונך בשנתך!'
 זימזמתי באמבטיה, גער בי אבא: 'שנה
 את המנגינה הזאת! אוזניים לכותל, היזהר
 בלשונך!' היזהר בלשונך! היזהר בלשונך!
 אני רוצה שלא להיזהר בלשוני ולו פעם אחת
 ויחידה! קשה היה לי לנשום! אמת, המערה
 צרה היא, אבל רחבה יותר מחייכם! אמת,
 המערה חסומה, אבל היא המוצא!"³⁷

احترس بكلامك!
 وحين اجتمعت بأقراني، لنعلن إضرابًا، قالوا لي، هم
 أيضًا: احترس بكلامك!
 وفي الصّباح، قلت لي، يا أمّاه: انك تتكلّم في منامك،
 فاحترس بكلامك في منامك!.. وكنت أذندن في الحمام،
 فصاح بي أبي: غيّر هذا اللحن. إنّ للجدران آذانًا،
 فاحترس بكلامك!
 احترس بكلامك! احترس بكلامك!
 أريد ألاّ احترس بكلامي، مرّة واحدة!
 كنت أحتنق!
 ضيق هذا الكهف يا أمّاه، لكنه أرحب من حياتكم!
 مسدود هذا الكهف يا أمّاه، ولكنه منفذ!³⁶

הספרות הפסיכולוגית העוסקת בסודות וסודיות מתחקה אחר השימוש בהם כפונקציה חברתית בילדות המוקדמת. חוקרים בתחום מציעים להתחיל את הדיון על סודות דווקא בקרב ילדים, שסודות הם חלק חשוב בסוציאליזציה שלהם. סודות בקרב ילדים הם תגובה לפיקוח (surveillance) המתמיד שהם נתונים לו, משום שלהיות ילד משמעותו להיות תמיד תחת פיקוחם של מבוגרים, אבל גם של ילדים אחרים.³⁸ לפי ויקטור טאוסק (Tausk), תלמידו של פרויד, הורים לילדים קטנים אמורים לדעת הכול, כולל את המחשבות הסודיות ביותר, עד שהילד מגלה שהוא יכול לשמור סוד מהוריו. זהו שלב חשוב בהתפתחותם של ילדים. במילותיו של טאוסק: "החתיירה להחזיק בסודות שאין להורים גישה אליהם היא אחד הגורמים החזקים ביותר ביצירת האגו, במיוחד בביסוסו ובביצועו של הרצון האישי".³⁹

הסודיות באופסימיסט מתייחסת לפיקוח בשתי רמות. הראשונה היא הפיקוח של ההורים על בנם מגיל צעיר. ולא, שהתבגר תחת פיקוח הדוק ושני כוחות סותרים (של זהות לאומית פלסטינית יחד עם נאמנות למדינת ישראל), מצא דרך לעקוף את הפיקוח ויצר תא התנגדות יחד עם חבריו. הציטוט לעיל משקף את הפיקוח שגורם להשתקה. הפחד והדאגה של ההורים מחשיפת הסוד המשפחתי משקף את הצנזורה העצמית שהם מנסים לכפות על הבן. "היזהר בלשונך!" הם אומרים לו (احترس بكلامك!), ובכך מזכירים לשותפים לסוד את כללי הסודיות, בלי להתייחס באופן ישיר לגורמים שנמצאים מחוץ למעגל יודעי הסוד. אבל הסוד המשפחתי מתפרץ, כיוון שכפי שסלפיאן וחוקרי סודות אחרים מבטאים, הוא היה כבד מנשוא. ההכבדה נובעת מעצם ההשתקה, וחובת ההשתקה היא תוצר של פיקוח – פיקוח עצמי או פיקוח מטעם אחרים – שאפשר לראות בו סוג של אלימות אפיסטמית. תגובת-הנגד שלה היא התפרצות אלימה, ובמקרה של ולאא היא באה לידי ביטוי בהקמת חוליה שדוגלת בהתנגדות אלימה. הרמה השנייה של סודיות באופסימיסט מתייחסת לממד החיצוני של הסודיות, כלומר לפיקוח

של המדינה על אזרחיה, שבא לידי ביטוי בדמות "האיש הבכיר" (רמיזה נוספת לאח הגדול), שמזכיר לסעיד:

[...] דע לך כי יש ברשותנו אמצעים מודרניים המסוגלים לעקוב אחרי מעשיך בכל אשר תפנה, ואף אחר הדיבורים שאתה פולט בחלומותיך. באמצעות המכשירים המודרניים הללו יש באפשרותנו לדעת מה מתרחש בתוך המדינה ומחוצה לה.⁴¹

ولتعلم انه لدينا وسائل حديثة نضبط بها حركاتك وسكناتك حتى ما تهمس به في أضغاث أحلامك. وبأجهزتنا الحديثة نعرف كل ما يدور في هذه الدولة وخارجها.⁴⁰

אולם מרגע שסעיד מבין את הכוח הטמון בסודיות, גם הפיקוח של האיש הגדול מאבד מהרתעתו. הפיקוח ברומן של חביבי נידון לכישלון משום שכאשר הסודיות מודעת לקיומו של פיקוח, היא יכולה להשתמש באותן שיטות בדיוק. קאופמן מסביר "ידיעה, צפייה וסודיות הם כלים של כוח"⁴² ואינם בהכרח סותרים זה את זה. כך למשל, סעיד שומר לעצמו פתק סודי ששלחה אליו יועאד, אהובתו הראשונה, ובעזרתו הוא יכול "להמרות את פי המנגנון" ולאגור את כוחו:

זה היה הפתק הסודי היחיד ששמרתי מכל משמר במשך עשרים השנים הללו, על מנת לשכנע את עצמי שיש לאל ידי להמרות את פי המנגנון ומכיוון שהתייחסתי לפתק זה כאל כתובה.⁴⁴

وهي الورقة السرية الوحيدة التي احتفظت بها طول هذه الأعوام العشرين لكي أقنع نفسي بأنني قادر على تحدي الجهاز، ولأنني اعتبرتها عقد زواج.⁴³

גם הפתק הסודי הזה מכיל הבטחה להמשכיות משפחתית-לאומית, שמאז 1967 תמיד קשורה בסוד, בנרטיב שמאחד ומבדיל בעת ובעונה אחת. הפתק שסעיד שמר מתייחס לאפשרות ולתקווה לאיחוד מחודש של הפלסטינים אזרחי ישראל עם אחיהם שמחוץ לישראל בין 1948 ל-1967. הפתק – הסוד – מסייע לסעיד לשרוד במשך שני עשורים של בדידות ואבדון. למי שיש סוד (טנטורה משלו עם אוצר של זהב) יש כוח לעמוד מול עוינות.⁴⁵ הסודיות היא תגובת-נגד לפנאופטיקון.⁴⁶ ונברג מסיק שהרצון של סעיד האופטימיסט בסודות חותר תחת שיתוף הפעולה שלו עם ישראל. יתרה מזו, בסודיות טמונה האפשרות לייצוג הזהות העצמית – ולחתירה תחת כוחו של הפנאופטיקון.⁴⁷

היחס המשפחתי-לאומי של סעיד ובאקיה לסודם, הסתרתו והשימוש בסודיות ככלי להישרדות אישית וקולקטיבית בישראל מעלה את שאלת המוסריות שבסודיות ובסודות. בפסיכולוגיה חברתית מקובל להאמין שסודות עשויים לגבוע מפחד משינוי תדמית. קרול וורן וברברה לסלט סבורות שלסודיות יש קונוטציות של שליליות ואולי אף של חוסר לגיטימיות.⁴⁸ הספר והפרויקט המתמשך⁴⁹ של הפסיכולוג מייקל סלפיאן מאגד 38 קטגוריות שונות של סודות, ובוחר איך אנשים מתמודדים עם העול של שמירת סוד, ומדוע הדבר כרוך בקושי.⁵⁰ סלפיאן מצביע על שלושה היבטים של סודיות: שאלת המוסריות שלהם, השאלה אם הם קשורים ליחסים עם אחרים, והשאלה אם הם קשורים למטרות אישיות מקצועיות.⁵¹ מחקרו מראה שככל שאנו תופסים את

החוויה שלנו כבלתי מוסרית, תגדל הנטייה שלנו לראות בה סוד.⁵² אולם שאלת המוסריות של הסודות שמעסיקה את הפסיכולוגיות החברתיות אינה משתקפת בהכרח בכל התחומים. למשל, סודות תעשייתיים (פיתוחים טכנולוגיים, פטנטים וכו') שנושאים ערך חומרי או אסטרטגי משמעותי למי שמחזיק בהם (הבטחת נתח שוק גדולה יותר מהמתחרים) אינם נחשבים ללא-מוסריים.⁵³ הסתרה של מחלה קשה מבני משפחה ומחברים כדי לחסוך מהם כאב או דאגה אינה נחשבת לפעולה לא מוסרית, כמו שאין קונוטציה שלילית לשמירה על סוד בהקשר של הישרדות כדת או כקבוצה לאומית נרדפת. מבחן הערכיות, אם כן, איננו מסייע להבין מהו סוד, משום שסוד יכול להיות מוסרי או לא.

האזוטרי והאקזוטרי

רולא אביסעב (Rula Jurdi Abisaab) מצביעה על קשר ישיר בין מורשת הספרות הערבית של המקאמא, שעליה בונה חביבי את הרומן, לבין הסודיות.⁵⁴ היא מפתחת את האנלוגיה של האזוטרי (الباطن) והאקזוטרי (الظاهر) באופסימיסט, בהתאם לגישה של אח'זואן אלספא (إخوان الصفا), קבוצה של פילוסופים מוסלמים מהמאה העשירית שניסו לחבר בין דת האסלאם לבין רעיונות פילוסופיים. מה שייחד אותם הייתה הקריאה שלהם בטקסט הדתי (האקזוטרי), שאמנם יש לו משמעות גלויה, אבל רצוי לחפש את משמעויות העמוקות והנסתרות (האזוטריות) כדי להבין אותו טוב יותר. אבי סעב מסכמת ש"המספר יודע מתי ולמי לחשוף סודות, ומתנסה בשימוש בהם כדי לשנות את המציאות הפוליטית".⁵⁵ הניתוח שלה מוסיף ממד חדש לדואליות בכתבתו של אמיל חביבי, ויכול לשפוך אור על האופן שבו אנחנו מבינים סודות, ברומן ובכלל. האזוטרי והאקזוטרי באים לידי ביטוי בעוד מרכיב חשוב, והוא שסודות עשויים תמיד מהאריג של השפה,⁵⁶ והסתרתם או חשיפתם של סודות חייבות להתבצע דרך השפה.⁵⁷ אפשר לראות זאת בצורות שונות באופסימיסט.

דופורמנטל סבורה שהסוד של הסודות טמון בהפרדה בין המודע ללא-מודע, או שלכל אחד מאיתנו יש סוד שעושה אותנו אפוטרופוסים של ההיסטוריה של עצמנו.⁵⁸ היצירתיות טמונה בהבנת הכוח שבהסתרה, בידיעה מה להסתיר ומה להראות, מה לספר ומה לשמור לעצמנו. סעיד חי במעקב מתמשך שמזכיר פנאופטיקון, ומפתח מודעות לכוחם של סודות רק בעקבות השיחה עם באקיה בליל הכלולות.⁵⁹ האזוטרי והאקזוטרי באים לידי ביטוי בציטוט הבא, שבו סעיד מתאר את הכפילות בהתנהגותו הפוליטית, גם כאשר עדיין שירת את הממסד הישראלי:

בימים הראשונים להיותי מנהיג בברית פועלי א"י [...] הקומוניסטים החלו מכנים את האפוטרופוס על נכסי הנפקדים בשם "האפוטרופוס על נכסי הביזה", ואנו קיללנום בפרהסיה אך שיננו את דבריהם בחדרי ליבנו הספונים.⁶¹

وصار الشيوعيون يسمون الحارس على
الأملك المتروكة بالحارس على الأملك
المنهوبة، فأخذنا نلعنهم علانية ونردد أقوالهم
في سرائرنا.⁶⁰

זוהי דוגמה מובהקת לגלוי ולסמוי בהסתגלות של סעידי למדיניות הפיקוח על הפלסטינים בישראל, אך זו אינה הדוגמה היחידה שממחישה את היצירתיות שבהתחמקות מפיקוח. בעקבות פוקו, מארייל קאופמן (Kaufmann) מקשרת בין פיקוח לשליטה ודאגה (care) כדי לבאר את היחס בין פיקוח לסודיות.⁶² סודות הם פרפורמטיביים ויש בהם יותר מאשר התחמקות פשוטה ממעקב⁶³: "סודיות [...] היא מצב של התמודדות יצירתית עם פיקוח וחוויה של מעקב עצמי (self-surveillance). היא מעודדת רעיונות חדשים, אבל היא גם מניעה ליצירתיות שאין לה מטרה נוספת מעבר לכך".⁶⁴ משחק הצללים של סעידי מתבטא אם כן בשם של בנו. סעידי ובאקיה רצו לקרוא לבנם פתחי (فتحي, הכובש), אבל נאלצו לקרוא לו ולאא (ولاء, נאמנות), והוא הופך לפתחי מוסתר. הוא נשא בתוכו את המסר שאמו רצתה שהוא יישא, ביישום של האזוטרי והאקזוטרי, כפי שבאמת מתברר בספר השני. הסיפור הפנימי של וולאא, שמו החשוף לכול, והשיח הפנימי, האזוטרי והסודי דומים למערת המטמון המוסתרת מתחת למי הים.⁶⁵ סעידי מגלה שלאיש הגדול אין באמת כוח-על שמאפשר לו לקרוא מחשבות וחלומות, והפיקוח שלו ושל באקיה על בנם נוגע רק להסתרת מחשבותיו, כלומר להשתקה: "היזהר בלשונך", הם אומרים לו, לא "היזהר במחשבותיך". הדיבור הכפול, האזוטרי והאקזוטרי, משתקפים גם בשפת הרומן, בייחוד באירוניה ובהומור שבו. פיטר הית' (Heath) טוען:

חביבי משתמש בהקבלות ובהפניות אינטרטקסטואליות במחשבותיו ובמעשיו של סעידי כדי להדגיש שהפלסטינים אמנם לומדים על מלכים, גיבורים ואינטלקטואלים גדולים מהעבר, אך המציאות היומיומית שלהם שונה בתכלית. הפער בין הרטוריקה התרבותית והמציאות העכשווית גדול. הציפייה שמישהו כמו סעידי, שהוא פחות גיבור מאנטי-גיבור [...], יחקה את אבותיו הקדמונים, היא לא-ריאליסטית עד גיחוך.⁶⁶

המסקנה של הית' מסבירה את השיח הפוליטי הפסיבי של הרומן, שלפיו לפלסטינים אסור להשתתף בהתנגדות אלימה נגד ישראל, אבל כן זהו שיח של צומוד (صمود, perseverance), כלומר היצמדות או התמדה). בנוסף, ההומור והסרקזם, כמו הסודיות, הם דו-ממדיים – יש להם פנימיות וחיצוניות – ולכן "ההומור ברומן מתבסס על אי-הלימה ואבסורד. ההומור השבור, שבו הצחוק מסיט ומחליף את הייאוש, מייצר קומדיה-טרגית".⁶⁷

עדות נוספת לאזוטרי ולאקזוטרי ברומן אפשר לראות כאשר בוחנים את השיח הפוליטי בספר לעומת הייצוג המרחבי שלו. השיח הפוליטי ברומן, כפי שהוא בא לידי ביטוי בסצנה של וולאא והמערה, ולאחר מכן בקריאה של סעידי להיאחז בסבלנות בכלונס, מעיד על התנגדותו של המחבר להשתתפותם של הפלסטינים בישראל במאבק אלים – אופציה שהתחילה לצבור תאוצה אחרי מלחמת 1967. למעשה סביר מאוד שהסיפור של וולאא וחבריו, אשר משו ארגזי תחמושת ששלחו הפדאיון של פת"ח מלבנון, כמו גם הקשר לחוף טנטורה, מבוסס על אירועים אמיתיים שנקשרו

בקבוצה של פלסטינים אזרחי ישראל שהקימו תא של פת"ח (קבוצה 778) וניסו לבצע כמה פעולות של התנגדות מזוינת נגד ישראל לאחר 1967. חברי הקבוצה נעצרו ונשפטו, ולאחר מכן שוחררו כחלק מעסקת חילופי שבויים עם פת"ח.⁶⁸ בדיון לכבוד הרומן שנערך בחיפה באוקטובר 1974⁶⁹ בהשתתפות המחבר חזר חביבי באופן מפורש על עמדתו המתנגדת להשתתפותם של פלסטינים אזרחי ישראל בהתנגדות אלימה:

באופסימיסט התכוונתי להיות נאמן לעם שעליו אני כותב ולמענו... רציתי לחשוף את העמדות הקיצוניות השליליות שהופיעו בקרב כמה קבוצות בעם שלנו, ואת המכאוב שהם גרמו... לצד זה רציתי לחשוף את העמדות החיוביות שהתנגדו לקיצוניות... והאמנתי בדרך הרציונלית המרוחקת מרגשות ותגובות.⁷⁰

בעוד שאפשר לזהות למה מתכוון חביבי ב"עמדות קיצוניות", התיאור המרחבי ברומן הוא מובנה ומוסתר – אזוטרי. בניגוד לשיח הפוליטי הפסיבי, השיח והייצוג המרחבי ברומן הם אקטיביים. חביבי מתנגד למחיקה אפיסטמית דרך חשיפה ותיעוד שמדגישים את הפלסטיניות של המרחב, את ההיסטוריה הערבית העמוקה שלו ואת הזיכרונות האנושיים שמילאו אותו. היות שהרומן מלא בשמות מקום ערביים-פלסטיניים, אפשר לתאר את הייצוג המרחבי של חביבי כהתנגדות טופונימית. חביבי משתמש בשמות המקום הפלסטיניים המקוריים בשתי טכניקות: חזרה (repetition) וילידיות (indigenously). מבחינת החזרה, שמות מקום פלסטיניים מופיעים ברומן יותר ממאה פעמים ובתדירות גבוהה, ואילו רק שש פעמים נעשה שימוש בשמות מקום ישראליים. הרמה השנייה של חזרה קשורה לממד ההיסטורי, כשחביבי מתעד את ההיסטוריה וההרס של עשרות כפרים פלסטיניים שנחרבו וגורשו בזמן הנכבה. כך למשל, בזמן שסעיד התחבא במסגד אלג'זאר בעכו, פנו אליו רבים מהמסתתרים שם, שנועדו להיות מגורשים למחרת:

אנחנו מאל-קוויקאת, הכפר שהרסו ואת תושביו הבריחו, האם פגשת מישהו מאלקוויקאת?
...אני מאל-מנשייה, לא נותרה בה אבן על אבן, זולת אבני הקברים, המכיר אתה מישהו מאלמנשייה?
...אנחנו מעמקא, שאותה חרשו ואת שמנה שפכו, המכיר אתה מישהו מעמקא?⁷²

نحن من الكويكات، التي هدموها وشردوا أهلها، فهل التقيت أحدا من الكويكات؟
...أنا من المنشية. لم يبق فيها حجر على حجر، سوى القبور. فهل تعرف أحدا من المنشية [؟]
...نحن من عمقا، ولقد حرثوها، ودلقوا زيتها. فهل تعرف أحدا من عمقا?⁷¹

שמות הכפרים מופיעים בתחילתו של כל משפט ובסופו, ובאמצע נוסף מידע היסטורי הקשור בגורלו של כל כפר. במילים אחרות, מעבר לסוד הגלוי, תרתי משמע, שהאופסימיסט מספר, חביבי מקודד סוד נוסף אל תוך הטקסט – דרך השימוש בשמות מקום פלסטיניים.⁷³ מבנה השיח

הזה דומה ללוגיקה הסותרת של סודיות: שמירה של סוד היא אקט מכוון, אף על פי שכשלעצמה היא חידלון, אי-מעש, שתיקה. הזהות הכפולה של האופסימיסט תואמת את הקונצוס הפוליטי שהפלסטינים בישראל הגיעו אליו בשנות השבעים והשמונים, שלפי נדים רוחאנא כלל שלושה מרכיבים: (1) תמיכה מוחלטת בהקמת מדינה פלסטינית בגדה המערבית ורצועת עזה בהנהגת אש"ף; (2) דרישה לשוויון אזרחי מלא בישראל; (3) הסכמה שכל פעילות פוליטית תהיה במסגרת החוק הישראלי.⁷⁴ שלושת המרכיבים האלה תואמים את השיח שמוצג ברומן של חביבי.

סוד ודמיון פוליטי: למה לכתוב את הסוד?

האופסימיסט, מבחינת קוראיו הפלסטינים, הוא רומן על כוחו של דמיון פוליטי קולקטיבי. חביבי מתייחס לכך בפירוש בפרק שכותרתו *بحث عجيب في الخيال الشرقي وفوائده الجمة* – "דין מופלא בדמיון המזרחי ובמעלותיו התרומיות". סעיד מתאר באוזני ידידו העיתונאי את שיטות ההישרדות היומיומיות של פלסטינים בישראל וניסיונם להיטמע בחברה הישראלית (כמו למשל בשינוי שמות: סולימאן שהופך לשלמה ומוחמד שהופך לדודי), ושואל אותו: "אלמלא דמיון זה, כלום יכולים היו הערבים שלך, מורי ורבי, לחיות במדינה הזו אפילו יום אחד?" (100) (ولولا هذا الخيال الشرقي هل استطاع عربك، يا معلم، أن يعيشوا في هذه البلاد يوماً واحداً؟ [129]).

אולם מעבר להבנת כוחו של הסוד, איננו יודעים דבר על מה שסעיד כן מדמיין. שכן הרומן אינו על מה שהפלסטיני מדמיין, לא בצורת אוטופיה של "חיים משותפים" או "שלום נצחי" ולא בצורת דיסטופיה עתידנית הרת-אסון. האופסימיסט גם איננו רומן דידקטי שחותר לחנך את קוראיו לערכים מסוימים. חביבי אינו חושף בו שום סוד לאומי פלסטיני חשוב, אלא שוטח למעשה סוד גלוי – אוקסימורון, משום שסוד גלוי איננו סוד. הוא מגלה לקוראיו הפלסטינים והערבים (ולאחר מכן לקוראיו בשפות אחרות) שהתנגדות ישירה אינה יעילה או מועילה לפלסטינים בישראל, וכי שתיקתם אין משמעותה חולשה אלא עוצמה. לדידו, התנגדות ישירה אולי נראית הרואית ורומנטית (כפי שעשה ולאא בחוף טנטורה), אך היא חסרת תוחלת פוליטית ממשית. הפלסטינים בישראל, אומר חביבי ברומן, צריכים לאמץ לעצמם דמיון פוליטי אלטרנטיבי לשיח ההתנגדות הפלסטינית שלאחר 1967, אשר מתאים להקשר הפוליטי הפרטיקולרי שלהם.

הסיבה היא שדמיון פוליטי הוא תמיד קונטקסטואלי, והסוד מאפשר דמיון פוליטי שחותר תחת הפיקוח ויכול לעקוף אותו. בהקשר של סעיד, ושל האזרחים הפלסטינים בישראל, שחיים תחת פיקוח נוקשה, הסוד הופך לכלי ורסטילי להישרדות ("לכל אחד יש אוצר חבוי בטנטורה שלו"). הסוד הוא לפיכך כלי פוליטי אפקטיבי לאלה שנמצאים בצד החלש של מאזן הכוח. הפיקוח ההדוק של המדינה על הפלסטינים נועד בדיוק למנוע מהם לפתח דמיון פוליטי קולקטיבי. ישראל לא רק כובשת את המרחב הפיזי, אלא חותרת גם לכבוש את התודעה הפלסטינית ולפקח עליה. הסוד מאפשר לפלסטינים לחמוק מהפיקוח על דמיונם הפוליטי. נקודת המפנה בחייו של סעיד בליל הכלולות נובעת בדיוק מההבנה שהוא יכול לחמוק מהפיקוח של המדינה. במילים אחרות, האופסימיסט מראה כיצד דמיון פוליטי מודע תמיד ליחסי הכוחות וגם מראה כיצד סוד יכול להפוך אותם. הדבר ניכר בהבדל בין הפרקים הראשונים של הרומן, שבהם בולטת

הכניעות של סעיד הפלסטיני שחוזר לחיפה לאחר המלחמה ב-1948, ובין הפרקים האחרונים, שבהם סעיד הראשון וסעיד השני מבינים שהתנהלותם הפוליטית צריכה להתאים למערכת הכוח שבה הם חיים. סעיד הפלסטיני אזרח ישראל הוא קרוב משפחה של סעיד הפלסטיני שחי מחוץ לישראל ויכול להשתתף בהתנגדות אלימה.

הרומן מצביע על כך ששינוי פוליטי-חברתי חייב להיות תוצר של מאמץ קולקטיבי. הדבר ניכר בהחלט בהבדל בין סעיד בתחילת העלילה, שהתנהל כאינדיבידואל בודד, לעומת סעיד הקולקטיביסט לאחר נישואיו לבאקיה. מרכיבי ההבדלה וההאחדה של הסוד עזרו לו לגבש זהות ולהשתייך מחדש לקולקטיב הפלסטיני. במילים אחרות, הסוד איפשר לו להתחיל לדמיין פוליטית. הדמיון הפוליטי משפיע על הראייה העתידית האישית והקיבוצית, שבאה לידי ביטוי בהקמת המשפחה עם באקיה על בסיס ערכים לאומיים פלסטיניים וצורך הישרדותי.

בנוסף, הסוד מעודד יצירתיות פוליטית, כמו במקרה של סעיד והתנהלותו מול הפיקוח של המדינה. השיח הגלוי והסמוי, האקזוטרי והאזוטרי, מעניק גמישות יצירתית, וחביבי עוקף את הפיקוח ומחדיר אל הרומן שלו שיח מרחבי פלסטיני חתרני.

לסיכום, האופטימיסט הוא רומן על סודות, שמירתם, שיתופם וחשיפתם. כפי שראינו ברומן של חביבי, הסודיות מבטיחה אפשרות לכונן עולם שני ליד העולם הממשי, כמאמרו של זימל. אמיל חביבי מכיר במגבלות הכוח בפלסטיין-ישראל בשנות השבעים, ומציע אפשרות של עולם פלסטיני חבו וסודי, שמאפשר הישרדות והמשכיות נוכח הדיכוי. הסוד של חביבי, אם כן, מציב גבול, והמרכיבים של זהות ושל כוח שמצויים בסוד מחדדים את הצבת הגבולות משני צדדיו: הזהות מגדירה את הגבולות הפנימיים (של הפרטי, המשפחתי או הקולקטיבי), בעוד הכוח שומר על הגבול החיצוני שלו. בעצם, רק כך אפשר להבין את בחירת השם סעיד (سعيد, שמח) לגיבור הראשי ברומן שכותרתו האופטימיסט. סעיד ששומר על הסוד יכול להיות אופטימי.

מאמר זה ביקש לחשוב על המושג "סוד" ועל השלכותיו הפוליטיות. אפשר להגדיר סוד וסודיות ואת היחס ביניהם כך: סודיות מתייחסת להגנה על ערך – סוד שיכול להיות חומרי או מופשט – או מפניו. סודיות יכולה אפוא להגן על אוצר ממשי, או על רעיון, מידע, פטנט או זהות. הסודיות מאחדת ומבדילה, וקובעת בפני מי מותר או אסור לחשוף את הסוד. לכן הסודיות מרכזית להתהוותה של זהות (אישית, משפחתית או קיבוצית), בייחוד אם היא מתקיימת בהקשר של רדיפה ו/או פיקוח, ולפעמים היא הכרחית להישרדות.⁷⁵ הסודיות, השליטה בערך (הסוד), מקנה כוח אמביוולנטי (של חשיפה והסתרה, אזוטריות ואקזוטריות), אבל יכולה להכביד נפשית. לבסוף, סוד כשלעצמו יכול להיות מוסרי או לא, לפי ההקשר של השימוש בו.

הערות

1. ابن منظور، "سر"، في لسان العرب (القاهرة: دار المعارف، 1986)، 1989-1992.
2. Jacques Derrida, *The Politics of Friendship*, trans. George Collins (London; New York: Verso, 2006), loc 706.
3. Leonidas Donskis, "Secrets, Mysteries, and Art," *Homo Oeconomicus* 26 (1) (2009): 99. (להלן "Donskis, "Secrets, Mysteries, and Art").
4. Michael L. Slepian, "A Process Model of Having and Keeping Secrets," *Psychological Review* 129, no. 3. (Slepian, "A Process Model").
5. אמיל חביבי, האופטימיסט: הכרוניקה המופלאה של היעלמות סעיד אבו אל-נחס אל-מתשאאל, מערבית: אנטון שמאס (תל אביב: הקיבוץ המאוחד, 1995 (להלן חביבי, האופטימיסט)).
6. אנג'ליקה נויורט, "הרומן אל-מתשאאל" מאת אמיל חביבי כנסיון לדה-מיתוזה של ההיסטוריה, המזרח החדש, ל"ה (תשנ"ג 1993): 90 (להלן נויורט, "הרומן אל-מתשאאל").
7. כלונס (خازوق) היה שיטת עינוי עותמאנית אכזרית במיוחד, שבה היו מושיבים אדם על כלונס – שיפוד גדול – כך שמשקל הגוף מחדיר אותו לגוף. קורבנות של שיטת העינוי הזאת מתו מוות איטי וכואב.
8. פרוזה (בדרך כלל סיפורים קצרים) מחורזות שהיתה נפוצה בימי הביניים, אך זכתה לעדנה מחודשת בעידן המודרני.
9. נויורט, "הרומן אל-מתשאאל", 91.
10. إميل حبيبي، الوقائع الغربية في اختفاء سعيد أبي النحس المتشائل (بيروت: دار ابن خلدون، 1974 (1989))، 113–115 (להלן חביבי، الوقائع الغربية).
11. חביבי, האופטימיסט, 89–90.
12. Clare Birchall, "Managing Secrecy," *International Journal of Communication* 10 (2016): 153; Sissela Bok, *Secrets: On the Ethics of Concealment and Revelation* (New York: Oxford University Press, 1984), 6. (להלן Bok, Secrets)
13. Anne Dufourmantelle, *In Defense of Secrets*, trans. Lindsay Turner (New York: Fordham University Press, 2021), 3. (Dufourmantelle, *In Defense of Secrets*)
14. Derrida, *The Politics of Friendship*.
15. Dufourmantelle, *In Defense of Secrets*, 4.
16. שם, 81.
17. Manar H. Makhoul, "Dispossession and Discontinuity: The Impact of the 1967 War on Palestinian Thought," *Critical Inquiry* 48 (3) (2022).
18. שם.
19. Dufourmantelle, *In Defense of Secrets*, 61.

- Georg Simmel, "The Sociology of Secrecy and of Secret Societies," *American Journal of Sociology* 11, no. 4 (1906): 462. .20
- Lital Levy, "Nation, Village, Cave: A Spatial Reading of 1948 in Three Novels of Anton Shammas, Emile Habiby, and Elias Khoury," *Jewish Social Studies* 18 (3) (2012). .21
- Uri S. Cohen and Manar H. Makhoul, "Political Animals in Israel-Palestine," in *Dibur: Literary Journal* 12-13: *Comparing the Literatures: Contemporary Perspectives* (2022). .22
- Dufourmantelle, *In Defense of Secrets*, 15. .23
- Carol Smart, "Families, Secrets and Memories," *Sociology* 45 (4) (2011): 540. .24
- Rula Jurdi Abisaab, "The Pessoptimist: Breaching the State's Da'wâ in a Fated Narrative of Secrets," *Edebiyat: Journal of M.E. Literatures*, 13 (1) (2002): 6 (להלן "The Pessoptimist" (Abisaab)). .25
- Kyle Wanberg, "Secrecy, Lies, and the Exilic Imagination in the Pessoptimist," *Middle Eastern Literatures* 18, (2) (2015): 185 (Wanberg, "Secrecy" (להלן)). .26
- Michael L. Slepian, *The Secret Life of Secrets: How Our Inner Worlds Shape Well-Being, Relationships, and Who We Are* (New York: Crown, 2022), 31 PDF. .27
- Birchall, "Managing Secrecy," 153. ההדגשה במקור. .28
- Ross Chambers, "Histoire D'oeuf: Secrets and Secrecy in a La Fontaine Fable," *SubStance* 10 (3) (1981): 67. .29
- Donskis, "Secrets, Mysteries, and Art," 98. .30
- Simmel, "The Sociology of Secrecy," 464. .31
- סיום זה של הרומן מזכיר שוב את הסוף ב"השיבה לחיפה" מאת ע'סאן כנפאני, שבו הבן השני מסמל שינוי מגמה ומצטרף לתנועת ההתנגדות הפלסטינית. .32
- Susanne Krasmann, "Secrecy and the Force of Truth: Countering Post-Truth Regimes," *Cultural Studies* 33 (4) (2019): 690. .33
- Slepian, *The Secret Life of Secrets*; Bok, *Secrets*, 5. .34
- Wanberg, "Secrecy," 198. .35
- حبيبي، الوقائع الغربية، 139-140. .36
- שם, 107-109. .37
- Mareile Kaufmann, "This Is a Secret: Learning from Children's Engagement with Surveillance and Secrecy," *Cultural Studies Critical Methodologies* 21 (5) (2021): 425 (Kaufmann, "This Is a Secret" (להלן)). .38
- Victor Tausk and Dorian Feigenbaum, "On the Origin of the 'Influencing Machine' in .39

- Schizophrenia," *The Journal of Psychotherapy Practice and Research* 1 (2) (1992): 194.
40. חבייבי, الوقائع الغريبة، 67.
41. חבייבי, האופטימיסט, 57.
42. Kaufmann, "This Is a Secret," 426.
43. חבייבי, الوقائع الغريبة، 81-80.
44. חבייבי, האופטימיסט, 66.
45. Wanberg, "Secrecy," 192-193.
46. שם, 196.
47. שם, 197.
- Carol Warren and Barbara Laslett, "Privacy and Secrecy: A Conceptual Comparison," 48
Journal of Social Issues 33 (3) (1977): 45.
49. Slepian, "The Secret Life of Secrets," (www.keepingsecrets.org) .
50. שם.
51. שם, 70.
52. Slepian, "A Process Model," 545. ; שם.
- Bernhard Ganglmair and Emanuele Tarantino, "Conversation with Secrets," *The* 53
RAND Journal of Economics 45 (2) (2014): 273.
54. Abisaab, "The Pessoptimist," 1.
55. שם, 4.
56. Wanberg, "Secrecy," 194.
- Nicolas Abraham and Maria Torok, *The Shell and the Kernel: Renewals of* 57
Psychoanalysis (Chicago: University of Chicago Press, 1994), 159.
58. Dufourmantelle, *In Defense of Secrets*, 7.
59. Wanberg, "Secrecy," 192-93.
60. חבייבי, الوقائع الغريبة، 59.
61. חבייבי, האופטימיסט, 51.
62. Kaufmann, "This Is a Secret," 433.
63. שם, 424.
64. שם, 434.
65. Abisaab, "The Pessoptimist," 8.
- Peter Heath, "Creativity in the Novels of Emile Habiby, with Special Reference to 66

Sa'id the Pessoptimist," in *Tradition, Modernity, and Postmodernity in Arabic Literature: Essays in Honor of Professor Issa J. Boullata*, ed. Kamal Abdel-Malek and Wael B Hallaq (Leiden; Boston: Brill, 2000), 167.

Wanberg, "Secrecy," 189. .67

,Manar H. Makhoul, *Palestinian Citizens in Israel: A History through Fiction* .68

Makhoul, Palestinian (להלן) (Edinburgh: Edinburgh University Press, 2020) 1948-2010
Citizens in Israel).

.69. نبيه القاسم، دراسات في القصة المحلية (عكا: دار الأسوار، 1979)، 27.

.70. שם, התרגום שלי.

.71. حبيبي، الوقائع الغريبة، 31.

.72. שם, 26-27.

Makhoul, *Palestinian Citizens in Israel*. .73

Nadim N. Rouhana, "The Intifada and the Palestinians of Israel: Resurrecting the
Green Line," *Journal of Palestine Studies* 19 (3) (1990): 59.

Wanberg, "Secrecy" .75

